

Отже, константою селянського побуту у проміжку між революцією і колективізацією був невпинний мілітарний прес. На селі війна продовжувалася і тоді, коли вся країна чула про "перехід до мирного будівництва". Щоденною реальністю "маленької людини" залишалася незахищеність її життя і гідності. Постійна готовність до воєнного лихоліття залишалася реалією селянського світу між революцією і колективізацією.

3. Селянин як власник і трудівник

В селянському безстроковому користуванні у 1924 р. знаходилося 34,4 млн. дес. землі, у 1929 р. — 36,1 млн дес. землі в межах УСРР¹⁰⁹. Земля для селян мала магічну притягальну силу, вона була предметом постійних турбот, марень і спокус. До вродженої жаги землі додалися ще стресові переживання кризових післявоєнних труднощів, які перетворили земельний наділ на своєрідну страховку по безробіттю.

В оглядах анкетування периферійних партійних організацій "про соціальні процеси на селі" 1922 року оглядачі в один голос підтверджувалося прагнення бідноти за будь-яку ціну утримати свої земельні наділи: "Біднота всіма силами чіпляється за свій клаптик землі"; "Незможні все ще міцно тримаються за найменшу можливість вести своє господарство"; "Місцеві бідняки кидають землю лише у виняткових випадках, надаючи перевагу найтяжчій куркульській кабалі перед повною пролетаризацією"¹¹⁰.

Та як і будь-який предмет мрій, жар-птиця земельного достатку постійно втікала за обрій непевного майбутнього. Селянство отримало поміщицькі землі — але тут же виявилось, що цього замало: знову "мало-земелля"!

В ході аграрної революції селянське землекористування зросло в Чернігівській губернії на 11%, Харківській — на 28%, Волинській — на 55%, Полтавській — на 64%, Київській — на 90% і Подільській — на 120%¹¹¹. Але, по-перше, паралельно розгортався процес "аграризації", тобто повернення населення з міста в село в умовах занепаду промисловості, а по-друге, не всі колишні поміщицькі землі були освоєні. Отже, помітного зростання забезпечення землею не відбулося. Частка безпосівних і малопосівних господарств (до 4 дес. в Степу і 2 дес. в Лісостепу) зросла до 58% від загального числа селянських господарств України. Якщо ж врахувати, що в цих групах господарства без робочої худоби і реманенту становили від 50 до 95%, то стануть очевидними невтішні наслідки аграрної революції: посівна площа в селянському індивідуальному секторі зросла лише на 11%, а загальна посівна площа

українських губерній скоротилася на 9%¹¹². Зворотним боком такого розподілу засобів виробництва були маловтішні перспективи: до 1922 р. трудомісткість селянського господарства незмінно знижувалася; з 1923 р. вона почала підвищуватися, але в 1924 р. ще не досягла рівня 1916 р.¹¹³

Держплан УСРР за норму земельного забезпечення визнав показники ("граничні норми"), розроблені в 1907 р. Комітетом у землевпорядних справах: для Правобережної і Лівобережної України вони дорівнювали від 8 до 13 десятин 1 господарство, для Півдня — від 12 до 16 десятин¹¹⁴. У світлі цих орієнтирів дуже скромними постають результати аграрної революції. На 1926 рік по всій УСРР більше 9 дес. землі на двір мали тільки 14,7% селянських господарств, у тому числі у Степу — 35%, на Лівобережжі — 10%, на Поліссі — 9% і на Правобережжі — трохи більше 1%. Основним типом було господарство з кількістю землі від 3 до 6 дес.; таких по Україні нараховувалося понад 40%¹¹⁵. Отже, в доколгоспний період в Україні переважало дрібне селянське землекористування.

Економічного раю революція на село не принесла. Це досить швидко відчувало селянство, це розуміло і найвище керівництво. В резолюції VIII конференції КП(б)У (травень 1924 р.) нерівність приймалася як даність: "Однією з причин диференціації селянства є наявна відмінність в землекористуванні, незважаючи на хвилю зрівняльних переділів, яка пройшла. Це пояснюється тим, що зрівняння, яке проводилося стихійно і в дуже важких економічних умовах, коли про широке розселення не можна було й думати, замикалося в обмеженій території кожного окремого села. Тому навіть між двома сусідніми селищами часто спостерігається велика відмінність в землезабезпеченні на їдока; ця землезабезпеченість, навіть у межах одного села, дуже неоднакова внаслідок різниці між нормами наділення, за якими наділялася біднота, і нормами залишення, за якими визначалися наділи середняків і відрізалися лишки у куркулів"¹¹⁶.

Яскравою ілюстрацією низької результативності революції як механізму соціального зрівняння може бути приклад двох сусідніх сіл — Британ і Основи на Херсонщині. В Основі (як і в інших селах "української Шампані" — Ключовій, Луговій та К. Веселому) зосередилися заможні виноградарі, а в Британах жили переважно наймити; до 500–700 з них щорічно працювало на виноградниках основських підприємців¹¹⁷.

Ще більш потужним фактором збереження бідності, ніж земельний голод, було нерівномірне розподілення робочої худоби і реманенту. За роки аграрної революції частка господарств без робочої худоби різко зменшилася (з 45,5% у 1917 р. до 19,2% у 1921 р.), проте потім цей показник повернувся до дореволюційного рівня (34,1% у 1922 р. і 45,5% у 1924 р.): голод 1921–1922 рр. перекачав те, чим біднота розжилася в поміщицьких економіях, до більш заможних позикодавців, а в наступні

роки незаможне селянство поступово переконалося в економічній недоцільності утримання власної худоби, як і складного реманенту, в невеликому господарстві. З 1925 р. процес зменшення частки безхудібних господарств завдяки державній політиці допомоги бідноті відновився, але протікав кволо: в 1929 р. 38,7% селянських господарств залишалися безхудібними. Забезпеченість селян мертвим реманентом була не набагато кращою: господарство, яке не мало робочої худоби, як правило, не мало й реманенту. Наприкінці 20-х років майже 40% селянських господарств були безреманентними: у 1928 р. 47% господарств не мали знарядь для оранки, а більше 33% не мали ні реманенту, ні робочої худоби¹¹⁸.

Самі селяни окреслювали ситуацію без статистичних даних, образно: "Легко землю взяти, та трудно толк їй дати"; "Ні якономії, ні пана, а свитина все ж драна"¹¹⁹.

При опитуванні в 1922 р. 39% селян України відповіли, що вони не задоволені розподілом землі, а 16% селян заявили, що збільшення землекористування можливе лише за рахунок повного переділу землі. Отже, "чорнопередільчі" прагнення, захопивши більшість селянства в революційну добу, продовжували залишатися у свідомості землеробів і після того, як життя, здавалось би, дало зрозуміти, що щастя не в розподілах. Селянство, особливо бідніша частина, не поспішало розпрощатися з чорнопередільчими ілюзіями. Ці зрівняльні прагнення зумовили поширення в практиці адміністративних органів, суспільної думки, а потім і історіографії, такого парадоксального терміну, як "земельні лишки". У представників влади це поняття асоціювалося з тиском на "куркуля-експлуататора", у сільської бідноти — зі сподіваннями на соціальне чудо. І дуже рідко ставилося питання про те, наскільки "лишніми" були ті "лишки". Бо для тих відносно заможних селян, у яких такі понаднормові площі забиралися або ставилися на спецоблік, ті "лишки" були зовсім не зайвими, гарантовано оброблялися і давали виразний господарський ефект. А от у кого земля гуляла і фактично була зайвою, тобто не освоєною, так це у частини бідноти, яка змушена була принаймні частину свого наділу здавати в оренду.

Заради подолання малоземелля селяни були готові переселятися. У 1924/25 господарському році в Наркомзем надійшли заявки від господарств з населенням понад 200 тис. душ; найбільше — з Полтавської і Подільської губерній, найменше — з Київської¹²⁰.

У 20-ті роки майже половина селянських господарств України страждала від черезсмузжя, а кожне четверте господарство терпіло збитки від далекоземелля. Нормою на Чернігівщині було, коли на одне господарство припадало по 30–35 ділянок. В Бердичівському окрузі господарі мали землю в 12–14 клинах; такі земельні смужки та клаптики

бували завширшки 2–2,5 сажня. На Київщині були відомі анекдотичні випадки, коли 5 дес. були розміщені в 58 шматках, і були вони завширшки в 1–2 сажні. На Поділлі інколи "селянин не міг розвернутися ручкою коси на своєму полі, тому що поле було вужче ніж розмах коси"¹²¹. То ж мав О. Вишня підставу іронізувати в одній із своїх "веселих порад", на цей раз щодо найкращого способу землевлаштування: "Найкраще, звичайно, вузькими смужечками землю порізати. Це дуже для дядьків зручно. Ореш, приміром, чи косиш на своїй ниві, а поруч кум косить. Треба тобі закурить чи табаку понюхати — перегнувсь трохи набік і вже з кумом мало не цілуєшся..." (*Як раду тій землі дати, 1924 р.*)¹²²

Заради наближення до своєї землі селяни не зупинялися перед переселеннями. До кінця 1928 р. було розселено 53 тис. дворів з 750 сіл і утворено 1900 виселків на площі 350 тис. дес.¹²³ В 1922 р. за хутірську і відрубну форми землекористування висловились 53% опитаних селян України. Але насправді їх зростання йшло повільним темпом як через слабкість землемірчої державної служби, так і через протидію селянських громад. Масового переходу селянства України на хутори і відруби не відбулося. У 1929 р. відруби займали усього 4,5%, а хутори — 1,4% всього землекористування. У 1928–1929 рр. владою взагалі був узятий курс на знищення хуторів і відрубів¹²⁴.

Село містило невичерпні запаси трудової енергії. Перепис населення 1926 р. показав, що частка самодіяльних серед селян становила 67,5%. Цей показник у селян виявився найвищим серед усіх класів і груп населення. Серед робітників самодіяльні становили 43,5%, серед службовців — 43,7%, а серед осіб вільних професій — 38,3%¹²⁵. Для утримання одноосібного селянського господарства доводилося залучати до праці максимальну кількість робочих рук. І справді, перепис 1926 р. показав, що переважна більшість селянських дітей залучалися до роботи з малих літ, а з 10 років вони вже вважалися самодіяльними.

Загальновизнаним і поширеним у свій час було положення про "приховане безробіття", про "зайві руки" на селі, про неможливість для більшості селян реалізувати себе повністю в своєму дрібному господарстві. Економісти навіть робили спроби обчислити масу цих "зайвих" трудових ресурсів. Так, Держплан УСРР, спираючись на матеріали вибіркового статистичного обстеження селянських бюджетів 1923 р., вивів, що навіть врахувавши витрати часу на хатнє господарство, навіть відкинувши половину невикористаного часу на рахунок проміжків, які не піддаються використанню, — число надлишкового населення робочого віку на селі визначив у 1,8 млн. чол. умовних "повних" працівників¹²⁶. Переселенський відділ Наркомзему вирахував кількість "зайвих рук" по Україні на початок 1926 р. у розмірі 22%, зокрема в межах Волинської

губернії — 47%, Чернігівської — 35, Київської — 32, Подільської — 28, Полтавської — 21, Катеринославської — 15, Донецької — 12, Одеської і Харківської — 9%¹²⁷. Насправді ж ніхто цих "зайвих" працівників не бачив. Наведені розрахунки годилися тільки для теоретизування на тему можливих сценаріїв реструктуризації економіки. На практиці мешканці села щільно заповнювали свій час діяльністю — розтягували виробничі процеси через уповільнення темпу, збільшення перерв, ритуалу неквапливості, зниження трудового напруження взимку, велике число свят. Селянин припасовував свій трудовий ритм до наявної соціально-виробничої інфраструктури, відповідно до можливостей суспільства залучати його робочу силу у промисловості. Всупереч поширеним уявленням, село мало тиснуло на ринок безробіття в промисловості. Держплан УСРР повідомляв, що за даними проведеного в січні 1924 р. обстеження безробітних, частка тих, хто прийшов із села, в середньому становила 1,7%; найбільше прийшлих із села було серед безробітних чорноробів — 3,5%¹²⁸.

З часом переорієнтація частини сільського населення на пошуки стабільної роботи в місті наростала. Цьому сприяли і відродження промисловості, і поступове оволодіння мистецтвом відстоювання своїх економічних прав (облаштування, оформлення на роботу, реєстрування на біржах праці, членство в профспілках тощо). А в 1927–1929 рр. почав діяти ще один фактор — мабуть, найгостріший: пошуки порятунку від розкуркулення і розуміння приреченості індивідуального селянського господарства. Прибульці з сільських місцевостей у жовтні 1927 р. становили 11%, у березні 1928 р. — 17%, у жовтні 1928 р. — 15% і у березні 1929 р. — 23% робочої сили¹²⁹. Особливо сильним був вплив селян на Донбас: сюди у 1928/29 господарському році прийшло 49% усіх селян, що шукали роботи в промисловості¹³⁰.

Багато бідняцьких господарств не змогли освоїти одержану в революцію землю. Лише 57% безпосівних селянських господарств були такими через відсутність орної землі; 43% безпосівних господарств мали орну землю, але здавали її в оренду. З тих же маломісних господарств, які ціною величезних зусиль і значних пільгах від держави добивалися успіхів у господарському освоєнні землі, лише незначна частина реально виробляла продукцію: більшість з них утримувала господарство, здаючи частину наділу в оренду, підробляючи на стороні, наймаючи робочу худобу і реманент у сусідів. За інших умов такі господарі відмовились би від землі, але в умовах господарської розрухи, безробіття і нестійкості фінансової системи вони трималися за свої господарства як за своєрідну соціальну страховку. Причому, не лише маломісні господарства, а й середні не могли обійтися без додаткових доходів. Але кількість населення

доколгоспного села, яке потребувало систематичних заробітків поза своїм сільським господарством, значно перевищувала потреби всіх галузей народного господарства щодо їх робочих рук. Тому частина сільського населення змушена була при низькому рівні матеріального добробуту вести своє споживацьке, напівнатуральне дрібне господарство¹³¹.

До сторонніх джерел доходу, які статистика неточно називала "промислами", вдавалися: в 1922 р. — 8% селянських господарств, в 1924 р. — 16%, 1927 р. — 39%, 1929 р. — 48% усіх селянських господарств республіки. Переважно це означало роботу за наймом. У 1926 р. лише 14% "промислових" господарств мали так звані самостійні промисли (кустарно-ремісничі підприємства, гужовий промисел, торговельні заклади тощо); "промисел" решти 86% таких господарств полягав у відпусканні найманих працівників у промисловість, сільське господарство та на службу. Причому, якщо для членів заможних господарств "робота в наймах" полягала переважно в обробітку чужих наділів своїм реманентом і худобою (що на практиці означало швидше експлуатацію "наймача" "робітником"), у службі в різних установах, у роботі на більш кваліфікованих і краще оплачуваних професіях, то в нижчих економічних групах переважав продаж своєї робочої сили в чуже сільське господарство, а також в промисловість. Нерідко заможні господарства вважали за вигідніше відпускати своїх членів (наприклад, дорослих синів) на краще оплачувані заробітки, а на їх місце наймати більш дешеву робочу силу — сільськогосподарських наймитів. За даними весняних сільськогосподарських переписів, у 1924/25 господарському році відчужували свою робочу силу 20%, або 976 тис. господарств, у 1926/27 р. — 36,8%, або 1679 тис., у 1927/28 р. — 39,3%, або 2033 тис. селянських господарств України. Правда, більшість відпущених селянськими господарствами заробітчан наймалася на короткі строки — у формі поденного і здільного найму; постійних і строкових робітників відпускали у 1924/25 р. лише 7,6%, або 373 тис. господарств, у 1926/27 р. — 9,1%, або 466 тис., у 1927/28 р. — 9,9%, або 512 тис. селянських господарств¹³². Найчастіше селяни шукали заробітків на плантаціях цукрових буряків і огородніх культур, на виноградниках, у господарствах заможних селян, на цукрових заводах, будовах, лісорозробках.

Весняний перепис 1926 р. показав, що заробітки в наймах (в усіх галузях виробництва) були головним джерелом існування для 9,6% усіх селянських господарств України, а для 28,1% господарств заробітки слугували головним джерелом грошових доходів¹³³.

Ручна праця землероба в десятки разів перевищувала витрати праці, матеріалізованої в техніці. Отже, потреби індивідуального селянського господарства в живій праці були надзвичайно великими. Не лише більш-

менш значне розширення сільськогосподарського виробництва не могло обійтися без залучення додаткових робочих рук, а й середні за розміром господарства у найбільш напружені моменти сільськогосподарського циклу потребували додаткових робочих рук. Це і стало об'єктивною передумовою для розвитку найму-продажу робочих рук в сільському господарстві. Проте в багатьох випадках використання селянськими господарствами найманої праці викликалося позаекономічними причинами — відсутністю основного працівника через службу в армії, втратою працездатності внаслідок хвороби тощо. До позаекономічних причин використання найманої праці слід віднести і прагнення певної частини господарств, що знайшли добре оплачувану роботу, найняти для підтримання власного сільського господарства безробітного, згодного на найнижчу оплату. Так чинили мешканці сіл, розташованих неподалік Харкова: "Багато середнячок працюють на фабриці, а самі беруть собі наймичку, яка за 7–8 карбованців веде все господарство, няньчить дітей". У голодному 1922 р. на Полтавщині частина господарів тримала наймитів тільки тому, що їх найм дуже дешево коштував¹³⁴.

Структура доходів селянських господарств УСРР за бюджетним обстеженням 1923 р. (в золотих рублях по цінах 1913 р.)¹³⁵

Групи господарств за посівною площею	Валовий доход на 1 душу	На 100 руб. валового доходу приходилося		Умовно-чистий доход на 1 душу
		Від сільського господарства	Інші види доходів	
До 1 дес.	57,5	75,5	24,5	14,9
1–3 дес.	75,4	83,3	16,7	27,7
3,01–6 дес.	102,3	89,6	10,4	40,2
6,01–9 дес.	101,6	91,4	8,6	42,5
9,01–15 дес.	122,0	95,8	4,2	55,4
15,01 і більше дес.	134,1	89,0	11,0	63,8
По Україні	97,7	88,4	11,6	39,4

З таблиці, перш за все, видно, що доходність основної маси селянських господарств була нижче найскромнішої середньої норми доходності. Також стає зрозумілим, що селяни не обмежувалися сільськогосподарською працею і прагнули залучити всі можливі джерела засобів до існування; причому, до несільськогосподарських занять активно вдавалися не тільки бідняцькі господарства, а й заможні.

Як і раніше, визначальними рисами селянської ментальності були надзвичайна працьовитість і здатність до найвищого напруження сил.

Середня кількість робочих днів на рік у селянському господарстві України становила 280. Решта припадала на святкові, вихідні і непридатні для виконання господарських робіт дні. Селяни-одноосібники не знали нормованого робочого дня. Вони працювали стільки, скільки потрібно, щоб виконати всю роботу по господарству. А тому влітку протяжність робочого дня селянина становила 14–15 год., а взимку — приблизно 6 год. Починаючи з березня і до вересня напруга праці в селянському господарстві невинно зростала. Далі трудовий ритм починав спадати, і знову темп і об'єм праці посилювався у березні. Календар робіт по місяцях детально відтворений у монографії В. Калініченка¹³⁶.

В решті решт селянство протягом 20-х років відновило довоєнні посівні площі країни. Цей процес відбувався на недостатній технічній базі, в умовах дефіциту тягла, що підкреслює велику життєву силу селянина-трудівника. По виробництву валової продукції рільництва селяни України в середині 20-х років досягли рівня 1909–1913 рр., а потім і перевершили цей рівень. Селяни також відновили дореволюційні валові збори технічних культур, а по деяких з них і перевершили цей рівень. Поголів'я худоби у 1928 р. перевершило рівень 1916 р.

Особливістю селянина як виробника була його універсальність. Село демонструвало дивовижну силу пристосування до обставин, дивовижну самодостатність.

Про доколгоспні часи респонденти В. Нолла говорили: "Село було, як держава: і кузня була, і чоботи гарно шили, і кожі чинили, — все робили"¹³⁷. На запитання: чи прожили б люди без зовнішнього світу — селянин відповів: "Запросто, і без розговору. Мельниці були свої, кожі чинили, чоботи шили, полотно, а зараз не проживе..."¹³⁸. Інший інформатор розповідає: "Сорочки шили, штани шили, верхній одяг шили самі оце... Оце сорочки робили сами й носили. Це й поняття не було, щоб купувать... Це тільки багатії такі, які мали гроші, або купці..."¹³⁹.

Селянин, важко працюючи і відчуваючи гостру нужду, одночасно залишався власником. Він всіма силами прагнув відстояти свою економічну незалежність і гостро реагував на спроби втрутитися в його одноосібне господарство.

Програвши на полі політичному, село тим не менше вільно маневрувало на своїй території продовольчих ресурсів. Воно знаходилося в ситуації обложеного табору: йому були перекриті виходи у "великий світ" (нерівноправністю у формуванні вищих органів влади, "командними висотами" в економіці, державними монополіями, прямими заборонами), але в лабіринті селянського світу "червоногвардійські атаки" режиму

незмінно захлиналися: село стало кошмаром і прокляттям для компартійної влади, з цілого ряду зловбодених питань із села неможливо було дістати навіть інформації, достовірної і дієвої. Все починалося з того, що селяни всілякими способами намагалися ввести в оману представників влади щодо чисельності населення і землі. Село не бачило в державі справедливого арбітра в своїх відносинах. Село воліло все вирішувати "по-свійськи", "по-сімейному".

Надзвичайного поширення приховані форми кабали, експлуатації, перерозподілу земельного фонду на користь заможних, всіляких майнових і комерційних угод набули в голодний 1920 рік. Спеціальне опитування місцевих партійних організацій на тему соціальних відносин на селі виявило, що як загальне правило селяни уникали реєстрації договорів про оренду землі, залагоджували такі справи неофіційно: орендарі не хотіли потрапити в "куркулі", а біднота боялася, що неосвоєну землю у неї відберуть¹⁴⁰.

В. Калініченко у своєму системному дослідженні селянського господарства непівської доби наводить різноманітний матеріал, який дозволяє зробити висновок про стратегію приховування і викривлення інформації селянами щодо їхнього господарства, розмірів сім'ї, землекористування, орендних відносин, наймання робочої сили тощо. Наприклад, у 1917–1920 рр. багато селян, щоб уникнути реквізиції коней, навмисно підтримували у своїх коней чесотку; як писав очевидець, "коні прийшли в жахливий стан: облізли і виснажені, вони ледве волочили ноги". У 20-ті роки селянство подавало представникам державних фіскальних і статистичних органів перебільшені дані щодо чисельності селянських дворів. Оскільки тягар податку знаходився в прямій залежності від розміру господарства (чим менше господарство, тим більші пільги), то під час кампаній складання податкових списків частина селянських господарств оголошувала себе розділеною, і що цікавіше, частина з розділених господарств продовжувала господарювати разом, бо розділення селянського господарства завжди негативно позначалася на результатах господарювання. Щодо 1926 р. можна говорити про 15-процентне перебільшення кількості дворів. Для них годиться визначення: фіктивні поділи¹⁴¹.

Ще успішніше, ніж розміри своїх земельних наділів, селяни приховували свої поземельні орендні відносини — причому, приховували як заможні орендарі, так і незаможні орендодавці: перші через побоювання потрапити в "куркулі", другі — через страх втратити право на неосвоєні ділянки. Реєстрація орендних угод була геть незадовільною: сільради зазвичай дивилися на внутріселянські домовленості крізь пальці. "Ні для одного земельного працівника не секрет, — писав сучасник, — що під час обстеження орендних відносин на селі спостерігається значний їх недооблік. Не кажучи

вже про те, що реєстрація орендних відносин не налагоджена як слід, саме населення намагається приховати орендні відносини від стороннього ока, особливо від влади. Не раз доводилося чути, що двори-орендатори ставлять умову для здавця не реєструвати оренду, щоб уникнути розголосу і неприємності бути зарахованим до категорії куркуля"¹⁴².

У 1921 — першій половині 1922 р., у період заміни продрозвестки продподатком, приховування землі набувало таких розмірів, що правильніше було б говорити про принципову відмову селянства від співробітництва з владою в справі одиниць оподаткування, ніж про окремі приховування. У 1921 р. органами влади було виявлено і конфісковано 344 тис. дес. прихованої землі¹⁴³. Але ще більше залишилося в тіні. Недосконалість і слабкість облікового апарату, відсутність належного землевпорядкування, умовність існування самої влади взагалі, чисельні розриви владного поля у вигляді вогнищ повстанства чи переродження самих владних структур (комісарів, уповноважених, ревкомів) на місцях у напівбандитські групи (чвари в парткомах, конфлікти між чекістами і парткомами, продорганами і парткомами, сваволя і пияцтво), брак переконливості і послідовності влади у покараннях, коли розмір стягнутого податку і реквізицій залежав від випадку, коли на загальному фоні безладу під гарячу руку попадали випадкові "крайні" — все це створювало сприятливе середовище для гри з владою, обстановку безкарності. Фіскальні, проддиктаторські, адміністративні і політичні структури на місцях в один голос волали про масові приховування об'єктів оподаткування: "Утаювання землі, індивідуальне і масове, помічається в значних кількостях. В окремих волостях досягає половини ріллі"; "Утаювання землі спостерігається індивідуальна і масова по всіх повітах"; "Випадки приховування землі виявлені в Криворізькому повіті і досягають в цілому 30–40%"; "Приховування землі спостерігається у всіх без винятку районах і носить переважно індивідуальний характер... Із повітпродкомів цифрові відомості про приховування землі не отримані, крім Бахмутського, по деяких волостях утаювання доходить до 40%"¹⁴⁴. Влітку 1926 р. була проведена вибіркова перевірка посівних площ геодезичним обмірюванням. Перевірка показала, що недооблік посівних площ в ході весняних статистичних обстежень становила 4,5%¹⁴⁵. Селяни користувалися тим, що суцільного обліку угідь у 20-ті роки не було налагоджено. Енергійні адміністративні заходи проти приховувачів землі (включаючи позбавлення земельного наділу і конфіскацію майна) давали певні наслідки, але всієї прихованої землі так і не вдалося виявити.

Як стверджує В. Калініченко, у багатьох земельних громадах протягом 20-х років виявлялися факти обміну садибами як прихованої форми продажу земельних ділянок¹⁴⁶.

Сімейні розділи землі повинні були реєструватися сільрадами. Але селяни часто ігнорували це положення законодавства. Наприклад, Запорізьким окрземуправлінням в Оріхівському районі було виявлено 16 осіб, які передавали земельні ділянки іншим особам в якості весільного посагу, по Балківському районі таких випадків виявлено 27. Між сторонами під час передачі землі укладалася усна або письмова угода, яка не реєструвалася в сільраді¹⁴⁷.

В ході проведення вибіркового сільськогосподарських переписів агенти статистичних органів, маючи можливість спілкуватися з господарями і особисто спостерігати їхній світ, помітили, що здебільшого селяни цілу низку форм оренди землі не вважали орендою¹⁴⁸. Звичними для доколгоспного села стали такі замасковані форми кабальної здачі землі в оренду, коли безреманентний двір наймав односельчанина з кінями і реманентом для виконання основних польових робіт, включаючи й перевезення урожаю на двір, при цьому давав своє насіння для посіву, сам брав участь у польових роботах на зданій в оренду землі і сплачував "найманому робітникові" половину врожаю. В даному випадку "наймач", який за термінологією тодішньої влади виступав мало не "експлуататором", виплачував власнику коней і реманенту таку частку врожаю, що решта ледве покривала оплату власної праці наймача і його видатків на власному земельному наділі. Схожі відносини спостерігалися під виглядом супряги, коли спрягалися два двори з різною забезпеченістю реманентом і робочою худобою, а слаба сторона брала на себе обов'язки відповідної компенсації частиною врожаю; у таких випадках частина посівних площ була фактично заорендованою¹⁴⁹.

За рахунок оренди землі заможна верхівка села (а це приблизно 4% від загальної кількості селянських дворів) здійснювала фактичний перерозподіл земельного фонду на свою користь: до оренди землі вдавалися 51% господарств цієї категорії, в їх загальному землекористуванні орендовані ділянки складали 25%, і кожне з таких господарств у середньому на двір орендувало 5,6 дес. землі¹⁵⁰.

Селяни негайно реагували на зміни податкового законодавства, на повороти цінової політики, коливання господарської кон'юнктури. Прикладом гнучкості і оперативності реагування селянства на фінансові маневри держави є історія з лімітними цінами на хліб. Оскільки лімітні ціни у 1924 р. були введені лише на зерно, селяни почали в масовому порядку перемелювати його на борошно, ціну на яке ліміти не визначали. Завдяки такому ходу ціни на хліб (але вже у вигляді борошна) все одно зростали всупереч намаганням влади. Селяни виявилися хитрішими. Тоді Укрекономрада встановила (постановою від 30 вересня 1924 р.), що 40 відсотків борошна з комерційного помелу зерна має вилучатися за

фіксованими цінами. Крім того, вживалися заходи щодо закриття приватних і навіть громадських млинів, через які найчастіше хліб "тікав" від державного контролю¹⁵¹.

Держава виявилася нездатною подолати ще одне масове порушення своїх монополій — самогоноваріння. За офіційними даними, співробітниками міліції по Україні у 1924/25 р. було відібрано 34 924 самогонних апарати, 1925/26 р. — 25 413, 1926/27 р. — 20 701 шт.; динаміка ж конфіскованого самогону була зворотною: 1924/25 р. — 128 496 літрів, 1925/26 р. — 147 536, 1926/27 р. — 170 132. "Це свідчить про те, що населення стало застосовувати більші самогонні апарати", — пояснив начальник міліції та розшуку республіки Якимович журналістам¹⁵². В одному з сіл Обухівського району Київського округу у лютому 1928 р. за одну ніч міліція відібрала 40 самогонних апарати і знищила 300 відер закваски¹⁵³. Улітку 1924 р. Наркомздор'я УСРР провів анкетування 476 сіл на предмет самогоноваріння. Лише 18% кореспондентів повідомило про незначне поширення самогоноваріння; 82% анкет засвідчили значне його поширення. З 25 сіл повідомили, що селянство п'є щоденно, з 58 — що самогон вживається головним чином по святах. 18% кореспондентів виразили обурення з приводу поширення самогону, 30% залишилися байдужими, а 53% свідомо стали на захист самогону¹⁵⁴.

Гра з владою ставала системою, нормою, так що приховування інформації практикувалося не тільки при оподаткуванні, а й навіть при проведенні вибіркового статистичного обстеження. Так, весняне вибіркове обстеження 1922 р. збіглося в часі із складанням продподаткових списків на 1922 рік. Це поглибило і без того негативне ставлення населення до будь-якого опитування, почастишали випадки відмов населення давати відповіді на запитання співробітників статистичних органів. В результаті весняне опитування показало перебільшені дані щодо селянського населення. Якщо порівняти показники суцільного демографічного перепису 1926 р. і вибіркового весняного сільськогосподарського перепису цього ж року, то стане ясным, що селяни у другому випадку подали на 10% завищені відомості щодо кількості членів своїх сімей¹⁵⁵.

Селянство заповзято ухилялося від виконання своїх державних повинностей. Воно вперто не видавало своїх платників податку. Приховувало основну базу для визначення персональної відповідальності по податках — кількість землекористування, прибутки, факти оренди землі і найму робочої сили. Безумовно, геній науки (соціології, статистики, економіки, геодезії, агрономії) давав вірну цілісну картину: надійно вираховувалися загальні обсяги урожаїв і валових зборів продукції, навіть встановлювалися розміри приховування землі, найманої робочої сили і т. ін., але одних цих знань було замало. Організаційна безсила держава

штовхала її на впровадження викривлених форм управління — розверсток, які були неточними і несправедливими, і більше дратували і дезорієнтували, ніж дисциплінували.

Категорична заборона використання найманої праці в землеробстві відразу після приходу більшовиків до влади на практиці обернулася поширенням прихованих форм найму. Безробіття, brutальні форми прихованого найму 1920–1922 років ставили наймитів у найбільшу залежність від наймачів і у важке матеріальне становище. Поступки влади у цьому питанні не могли повністю відродити довіру. Тим більше, що тінь "класового підходу" до вирішення докорінних питань соціальної політики продовжувала витати над селом: згідно з інструкцією про вибори до рад, осіб, які використовували найману працю з метою одержання прибутку, позбавлялися виборчих прав, а видані у 1928–1929 рр. нові закони і інструкції висували більш жорсткі вимоги і обмеження щодо використання найманої праці "куркульськими господарствами". Наслідком стало масове приховування господарями факту найму робітників. Селяни робили це з побоювань втратити пільги при оподаткуванні, виборчі права тощо. Таке приховування знаходилося десь на рівні 40–60%. Відображенням цього ж явища було різке скорочення чисельності робітників річного і строкового найму у 1928 р. при одночасному зростанні кількості поденних і здільних наймитів: селяни-наймачі намагалися довести допоміжний характер найму в своєму господарстві шляхом переходу від найму постійних робітників до "тимчасових". В той же час серед поденників було немало осіб, які працювали за наймом цілий рік або більшу його частину (сучасники називали їх "вічними поденними"). Одна з делегаток Всеукраїнського з'їзду спілки сільськогосподарських і лісових робітників зауважила: "А я якраз на цій поденній роботі, може, все своє здоров'я вкладаю". Механізм утримання робітника в статусі поденника демонструє приклад практика власників в с. Основа на Херсонщині. Основна частина наймитів тут працювала поденно. Кожного з них оформляли на 1–6 днів. Якщо роботи тривали, то цих робітників звільняли, а на їхнє місце наймали інших. Через 2–3 дні звільнених робітників знову оформляли на роботу. Це давало можливість власникам обходити норми офіційного законодавства щодо соціального страхування, надання платних відпусток і т. ін.¹⁵⁶

З 1928 р. під впливом податкового тиску наймачі почали заміняти дорослих наймитів підлітками. Заможні господарства з великим обсягом важких сільськогосподарських і транспортних робіт досить широко застосовували працю наймичок і дітей — адже стосовно них легше було довести допоміжний характер використовуваної найманої праці. Під тиском влади наймачі все ширше змушені були укладати письмову трудові

договори з наймитами. Але при цьому часто крім офіційних договорів вони укладали з наймитами договори неофіційні, які на наймитській мові називалися "секретними договорами"¹⁵⁷. В 1926 р., згідно з даними ЦКК-РСІ, було зареєстровано лише 17% фактичних договорів на оренду землі та 51% випадків використання праці наймитів¹⁵⁸.

У 1928–1929 рр. під впливом надзвичайних методів хлібозаготівель прокотилася ціла хвиля скорочення виробництва, зокрема, відмова заможного селянства від оренди землі, що рикошетом ударило по бідності. За донесеннями чекістів, у с. Олександрівці № 1 Дніпропетровського округу селяни-незаможники бідкалися: "Мабуть в цьому році для нас, бідноти, настане 1921 рік, оскільки своїми силами ми землю не змозі засіяти, а в оренду її ніхто не бере"¹⁵⁹.

4. Селянин як економіст

У доколгоспному селі домінували споживчі мотиви економічної поведінки. Селяни перейшли до тактики обмеження обробки землі лише для власного споживання вже в період Першої світової війни¹⁶⁰. 1920-й рік показав у селянських посівах скорочення питомої ваги так званих ринкових культур (пшениці, ячменю, цукрових буряків, тютюну, хмелю, баштанних культур) і відповідне зростання питомої ваги культур, що мали натурально-споживче значення (жито, овес, гречка, просо). Особливо чітко натуралізація сільськогосподарського виробництва постає при розгляді стану справ у межах районів традиційної товарної спеціалізації. Посіви цукрових буряків на Правобережжі, де він був головною ринковою культурою, скоротилися на 66%; площа під хмелем, прибуткової ринкової культури на Волинському поліссі, скоротилася на 90%. Площі під виноградом у селян Придністров'я скоротилися на 60%¹⁶¹. Якщо у 1913 р. селяни зібрали 950 млн. пуд. хліба, то в 1920 р. — 513 млн. пуд.¹⁶²

Детально проаналізувавши структуру селянського виробництва, В. Калініченко приходять до висновку, що в господарських пріоритетах селянства на найпершому місці стояло завдання забезпечення натурально-споживчих потреб родини. Лише після задоволення натуральних потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Особливо помітним споживацький ухил був помітним у малопосівних господарствах. Але і в найбільших селянських господарствах натурально-споживчі культури не зникали, їх сіяли стільки, щоб максимально задовольнити потреби сім'ї¹⁶³. Протягом 20-х років неухильно зростав внутрішньоселянський товарообіг і внутрігосподарське споживання¹⁶⁴, що є непрямим свідченням збільшення селянського споживання, особливо в галузі харчування.